

På vagt i en lovløs tid

Claus Bundgaard Christensen

Fortid og Nutid juni 2001, s.

I artiklen tages udgangspunkt i den alvorlige situation, der opstod den 19. september 1944, da den tyske besættelsesmagt arresterede det danske politi. Da det blev klart, at landet stod uden politi, var en af de største problemer, de danske myndigheder måtte forholde sig til, hvordan man skulle opretholde lov og orden. Løsningen blev kommunale vagtværn bestående af almindelige borgere uden politimæssig erfaring. I artiklen følges vagtværnenes kriminalitetsbekæmpelse, ligesom borgernes, modstandsbevægelsens og besættelsesmagten holdning til de nye vagtværn udforskes. I undersøgelsen står Københavns Kommunale Vagtværn, hvis arkiv i store træk er bevaret på Landsarkivet for Sjælland i centrum, men også forholdene andre steder i landet inddrages.

Claus Bundgård Christensen, f.1968, cand.mag. i historie og socialvidenskab fra Roskilde Universitetscenter. Har i samarbejde med Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith skrevet bøgerne *Dansk arbejde- Tyske befæstningsanlæg* fra 1997 samt *Under hagekors og Dannebrog*, der udkom i 1998. Claus Bundgård Christensen er ph.d.-stipendiat på Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter med projektet: *Sortbørs og kriminalitet i Danmark fra besættelsen til den kolde krig*.

I moderne dansk kriminalitetshistorie finder man næppe en mere ekstrem situation end den, der opstod de sidste syv en halv måneder af besættelsen, da det danske samfund var politiløst.¹ Ved udbruddet af Anden Verdenskrig i september 1939, havde antallet af lovbrud begået i Danmark, været nedadgående i flere år, men dette forhold ændrede sig næsten omgående efter den tyske besættelse. Fra 1940 og frem til 1944 steg kriminaliteten med en hastighed og et omfang, der er uden sidestykke i nyere tid.² Det var derfor et stort problem, som opstod for de danske myndigheder om formiddagen den 19. september 1944, da tyskerne under dække af en falsk luftalarm, foretog en pludselig og uforudset aktion mod det danske politi. Da det blev klart at landet stod uden politi, var en af de første problemer som de danske myndigheder måtte forholde sig til, hvordan man så nu skulle opretholde lov og orden.

Den 20. september 1944, var Udenrigsministeriets direktør, Niels Svenningsen, til møde med Höhrere SS- und Polizeiführer Günther Pancke, som var den egentlige bagmand bag aktionen mod politiet.³ Under mødet kom det frem, at Pancke var indstillet på, at der hurtigst muligt blev reorganiseret et politi, eventuelt med nazisten C.F. Popp Madsen som chef, hvilket dog blev afslået fra dansk side. Situationen så på dette tidspunkt temmelig kaotisk ud set fra dansk hold. Den tyske rigsbefuldmægtigede, dr. Werner Best, var bortrejst og Pancke havde man ikke lyst til at forhandle videre med. Den 23. september kom der et udspil fra tysk side, da Pancke udsendte en forordning om, at der kunne foregå en genindsættelse af politiet på kommunal basis. Fire dage senere vendte Best tilbage fra Berlin, og samme dag havde Svenningsen et møde med ham, hvor han orienterede om, at man havde diskuteret muligheden for at oprette vagtværn i kommunalt eller privat regi. Best var ikke afvisende over for denne tanke, men tvivlede på, at de private vagtkorps, som borgerne visse steder selv havde oprettet, ville få lov til at bestå. Grunden til denne skepsis over for borgernes egne korps var en tysk frygt for, at disse ville blive anvendt som platform for modstandsbevægelsen. Panckes forordning og Svenningsens samtale med Best

havde dog åbnet for den mulighed, at der kunne etableres kommunale vagtværn. Den 29. september havde Svenningsen endnu en samtale med Best om sagen og dagen efter blev der i Udenrigsministeriet afholdt et møde med Den danske Købstadsforening, Amsrådsforeningen, Fællesorganisationen af Landkommuner samt borgmestrene for København, Frederiksberg og Gentofte. På mødet blev det gjort klart for kommunernes repræsentanter, at nu hvor politiet var væk, var man nødt til at danne kommunale vagtværn, der godt nok ikke kunne erstatte politiet, men dog alligevel "*byde nogen Beskyttelse for Borgerne*", som Justitsministeriets departementschef Aage Svendsen udtrykte det.⁴ Argumentet for at oprette vagtværn *netop* i kommunalt regi var både hensynet til tyskerne, der så med stor skeptisk på statslige korps, og forholdet til befolkningen, som næppe ville se med sympati på, at politiet erstattedes med, hvad Svenningsen betegnede som, et "*camoufleret ordenspoliti*". Af den grund kunne der heller ikke været tale om, at lade korpserne overtage politiets uniformer. Foreløbigt måtte de lade sig nøje med kasket og armbind, og at der blev tale om anden bevæbning end knipler kunne foreløbigt ikke garanteres.⁵

I de første dage af oktober 1944 førte spørgsmålet om opretholdelsen af lov og orden til en intensiv mødeaktivitet rundt i landet. Et indtryk af situationen får man fra et møde, der blev afholdt mellem repræsentanter for sognekommunerne i Københavns Amsrådsreds, den 3. oktober. Gentoftes borgmester, Aage E. Jørgensen, indledte med at opridse situationen efter politiets arrestation, og han nævnte i den forbindelse, at borgerne mange steder havde taget sagen i egen hånd, og oprettet private borgerværn. Borgmesteren var af den overbevisning, at private vagtværn oprettet af grundejerforeninger var at foretrække, men han mente dog ikke, at kommunerne kunne forholde sig passive, og at man var nødt til at gå ind i et samarbejde med Justitsministeriet om oprettelse af kommunale vagtværn. Jørgensen kunne også berette, at både Udenrigs- og Justitsministeriet "*stærkt*" havde opfordret kommunerne til at opstille vagtværn, og at borgmestrene i København havde accepteret dette. Enkelte steder havde man dog allerede taget kommunalt initiativ til kriminalitetsbekæmpelse; f.eks. benyttede man i Lyngby lokale brandfolk som vagtkorps. Blandt de fremmødte blev der opnået enighed om, at man næppe undgik at oprette kommunale vagtværn, og derpå blev et andet vigtigt spørgsmål drøftet. Hvad skulle man stille om med pågrebne lovovertrædere? Her tog arrestforvarer Mathiesen, som var leder af arresten på Blegdamsvej i København, ordet. Han understregede, at det for arrestforvarerne var et stort problem, at private borgere var begyndt at aflevere anholdte personer direkte til arresthusene, da man ikke havde nogen sikkerhed for, at de, som foretog arrestationerne, havde nogen bemyndigelse hertil. Mathiesen fandt derfor, at kommunerne måtte udstyre arrestforvarerne med et klart direktiv. Herefter benyttede han lejligheden til at beskrive den stigende lovløshed, som den kom til udtryk indenfor murene. Det gjorde han ved at læse op af et brev, som man havde fundet i fangegården: "*Skal vi ikke overmande Vagten i Aften, naar han kommer med Medicinen. Vi kan slaa ham ned, tage hans Nøgler og se at faa aabnet saa mange Døre som muligt. Der er ikke mere end 10 Mand, og de har ingen Politi at henvende sig til, saa det er bare om at lade det gaa stærkt, og faa saa mange fri som muligt. Derefter kan vi jo altid faa fat i vort civile Tøj. Ingen Skrigen og Raaben, gaa saa stille som muligt. Giv Svar i Eftermiddag*". Herefter udbad Mathiesen sig en kommentar fra statsadvokat Roepstorff, som svarede, at man fra anklagemyndighedens side så med stor sympati på vagtværnene, og at man burde give arrestforvarerne fuld bemyndigelse til at skønne over, om de ville modtage anholdte personer eller ej. Statsadvokaten udtalte videre, at det var vigtigt at få oprettet vagtværn, da "*andre myndigheder*", underforstået tyskerne, ellers ville indsætte deres eget mandskab. Statsadvokat Roepstorff understregede, at det kun burde være den groveste kriminalitet, man skred ind overfor, som f.eks. voldtægt, tyveri, indbrud og brandstiftelse. Han erkendte, at man næppe kunne undgå at indsætte uskyldige, men at "*det maa vi tage med*".⁶

Den 4. oktober 1944 accepterede landets borgmestrene, at oprette kommunale vagtværn, og herefter kunne man i centraladministrationen påbegynde udarbejdelsen af et cirkulære vedrørende

disse, som Niels Svenningsen forelagde for Werner Best den 9. oktober. Fra Best' side blev der kun rejst ét væsentligt spørgsmål, nemlig hvornår de private borgerværn blev opløst, og hertil blev svaret, at man ikke havde et lovligt grundlag til at nedlægge dem, men at de kunne opløses som følge af et tysk forbud.⁷ På trods af de private korps' fortsatte eksistens blev det de kommunale vagtværn, som udgjorde den væsentligste indsats i forsøget på at opretholde lov og orden under resten af besættelsen.⁸

Vagtværnenes opgaver

Allerede i slutningen af september 1944 var man i Justitsministeriet begyndt at udarbejde overordnede retningslinier for vagtværnene, og de fremgik af det cirkulære, der blev udsendt den 11. oktober 1944.⁹ Et vigtigt punkt i vagtværnscirkulæret var spørgsmålet om korpsenes beføjelser og opgaver. Man skulle alene bekæmpe grove forbrydelser som drab, brandstiftelse, røveri, tyveri, sædelighedsforbrydelser, afpresning og hærværk, og i mindre sager, som eksempelvis småtyverier, skulle der kun optages rapport, hvorefter sagen skulle overdrages til statsadvokaten. Mht. anholdelse henvistes til retsplejelovens § 771, som gav borgerne ret til at foretage "*civilarrestation*". Anholdte personer skulle overføres direkte til arresthusene, eller for Københavns vedkommende, til Vestre Fængsel. Arrestanter kunne dog for en kort periode tages med på stationen til forhør. Cirkulæret lagde på ingen måde op til, at vagtværnene skulle overtage alle politiets funktioner, idet der kun var tale om en meget begrænset og "primitiv" kriminalitetsbekæmpelse, som især var hæmmet af at der ikke kunne foretages egentlig efterforskning. En forbryder måtte kun pågribes på "*frisk spor*", det vil sige 1 til 4 timer efter lovovertrædelsen, og det betød f.eks. at medskyldige i tyverier, som blev angivet i retten, ikke kunne anholdes, da sporet ikke længere kunne betragtes som værende frisk. Dog begyndte domstolene i sådanne sager at udstede anholdelsesbegæringer, og på denne måde fik vagtværnene juridisk ret til at pågribe de mistænkte.¹⁰

Selv om der eksisterede ret strenge begrænsninger for, hvad de kommunale vagtværn måtte foretage sig, blev disse i vid udstrækning overskredet. Dette var især tilfældet i provinsen, hvor vagtværnene ofte begav sig af med efterforskning. Det fremgår bl.a. af de henvendelser, som tilgik Københavns Vagtværn fra hele landet om sager af vidt forskellig karakter. Fra København var svaret i reglen, at man ikke foretog efterforskning.¹¹ I det hele taget holdt det københavnske vagtværn sig i langt højere grad til de retningslinier, der var blevet udstukket, end det var tilfældet andre steder. Således blev det flere gange påpeget overfor vagtmændene i København, at de *ikke* skulle skride ind overfor færdselsovertrædelser, da det lå ude for deres kompetenceområde, hvorimod man f.eks. i Roskilde gik åbenlyst ind i kampen mod trafiksyndere. Her startede man i julen 1944 ligefrem en kampagne for bedre lygteføring på cykler, og personer der blev truffet uden lys på cyklen fik dækkene piftet.¹² At man i hovedstaden holdt sig til reglerne, skyldtes flere omstændigheder. Dels var korpset så stort og uhomogent, at det i højere grad var nødvendigt med klare regler for mandskabets kompetence, end det var tilfældet i de mindre og mere over-skuelige lokalsamfund. En vigtig forklaring er dog også, at besættelsesmagten så med mistro på vagtværnet, og af den grund var det vigtigt ikke at give anledning til nogen aktion, som den der blev rettet mod politiet.

En anden af de kompetencebestemmelser, der blev lagt stor vægt på i forbindelse med vagtværnenes oprettelse, var også dikteret af forholdet til tyskerne. Det var givet, at der kunne opstå situationer, hvor vagtværnet pågreb medlemmer af værnemagten, som havde begået lovovertrædelser. Ret hurtigt blev der dog lavet en ordning, der betød at vagtfolk ikke måtte gribe ind over for medlemmer af værnemagten, eller danskere i tysk tjeneste. I de tilfælde, hvor man anholdt

personer, der viste sig at have tilknytning til besættelsesmagten, skulle disse omgående udleveres til det tyske sikkerhedspoliti.

Vagtværnenes organisering

Da man i løbet af 1944 oprettede vagtværn i alle Danmarks byer og landdistrikter, var et vigtigt spørgsmål, hvor store de kommunale vagtværn skulle være, og her lød udmeldingen i cirkulæret fra oktober 1944, at der for byer med over 2000 indbyggere skulle ansættes 1 vagtmand pr. 1000 indbyggere.¹³ Dette kom dog ikke til at holde stik. Styrkelister fra en række byer viser, at der var store forskelle. Eksempelvis havde Assens og Maribo, begge med et befolkningstal på omkring 4500, henholdsvis 4 og 8 mand i deres respektive værn. I mellemstore provinsbyer varierede antallet typisk mellem 20-80 mand, og i landets næststørste by, Århus, havde vagtværnet en styrke på 140 mand.¹⁴ Det største kommunale vagtværn var det københavnske, der ved befrielsen talte over 1.000 mand.¹⁵ Selv om vagtværnene i de store byer var af en anselig størrelse, udgjorde det samlede antal vagtmænd en betydelig mindre styrke, end den politiet havde haft. Således var der alene i København ansat over 3.000 betjente før den 19. september 1944.¹⁶

De forskellige vagtværns opbygning bar præg af store lokale forskelle. Vagtværn i landkommuner havde ofte en betydelig mere løs struktur, end det var tilfældet i byerne. Der var på landet i reglen ikke tale om egentlig patruljering, men i stedet samledes en mindre gruppe mænd, typisk 3-4 mand, og rykkede ud hvis de blev anmodet om hjælp. I byerne bar vagtværnene præg af en opbygning, der i vid udstrækning mindede om den, politiet havde haft, og dette var især tilfældet ved Københavns Kommunale Vagtværn. Dette blev tydeligt allerede i forbindelse med ansættelsen af de første vagter i oktober 1944. Ansættelseskomiteen, der blev ledet af chefen for vagtværnet, Melchior Larsen, som var hentet fra en stilling hos De Forenede Vagtselskaber, udvalgte vagterne på baggrund af den samme psykotekniske prøve, der blev anvendt hos politiet.¹⁷

Mens der på landet i reglen kun var tale om oprettelsen af meldsteder, typisk i private hjem, hvor borgerne kunne ringe efter hjælp så oprettede man i byerne egentlige vagtstationer. I København oprettedes den første station den 25. oktober 1944. Stationen, der i daglig tale blev kaldt Vartov pga. dens placering i Vartov tæt ved Københavns Rådhus, blev kommandocentral for de i alt 10 stationer, som blev etableret i hovedstaden i løbet af 1944.¹⁸

Mens der var store forskelle mellem vagtværnes struktur på landet og i byerne, så var bevæbningen overalt den samme. Der havde i september 1944 været overvejelser fremme om at udstyre vagterne med pistoler, men det blev opgivet, og i stedet blev det eneste våben knipler. Melchior Larsen gav efter befrielsen udtryk for, at denne sparsomme bevæbning havde reddet livet for flere vagtmænd, idet revolvermænd i nogen grad var tilbageholdne med at skyde på vagtfolkene.¹⁹ Om dette har været tilfældet kan af gode grunde ikke kontrolleres, men under alle omstændigheder er det bemærkelsesværdigt at "kun" 5 vagtfolk i København blev dræbt, herunder 2 mellem den 5. og den 7. maj 1945. Ved den sparsomme bevæbning undgik man samtidig, at tyskerne skulle forlange at vagtværnene deltog i sabotagebekæmpelse, hvad der naturligvis ville have belastet forholdet til befolkningen og modstandsbevægelsen. Ud over knipler var vagternes udstyr begrænset. Da vagtværnene var civilkorps, var egentlig uniformering udelukket, og i stedet optrådte vagterne i deres eget tøj. Den eneste uniformering bestod i kasket samt armbind. Dog udstyrede man vagtværnet i København med kapper, da vagterne var tilbageholdne med at sætte deres egne beklædningsgenstande på spil under anholdelser og slagsmål. Da hovedparten af patruljeringen foregik til fods, blev det i København et problem for vagterne selv at skaffe egnet fodtøj, denne situation blev dog klaret gennem vagternes "fagforening", Byvagts Foreningen, for hvem det lykkedes at få en aftale i stand om, at støvler kunne købes til rimelige priser.²⁰

Hvem blev vagtmænd?

I København var mandskabets baggrund og uddannelse i nogen grad forskellig, hvis man ser på gruppen af befalingsmænd og menige. Blandt befalingsmændene, overvagtimestre og vagtmestre, finder man den største gruppe af mandskab med en højere uddannelse. Blandt overvagtimestrene, der bl.a. fungerede som stationsledere, havde næsten halvdelen en officersuddannelse, og hos vagtmestrene var de største grupper: håndværkere, studerende samt befalingsmænd fra hæren. Ser man på de menige, de såkaldte byvagter, tegner der sig et andet billede. De største grupper var henholdsvis håndværkere og arbejdsmænd, mens de øvrige vagter var fordelt mellem en række andre faggrupper, hvoraf handel og kontorfolk udgjorde en stor gruppe.²¹ På landet tegner sig den samme tendens, her var lederne typisk sognerådsformænd, lærer, og købmænd, mens de menige ofte var ufaglærte.²²

Motivationen for at træde ind i vagtværnet har naturligvis varieret fra person til person. Et indtryk af bevæggrundene, kan dog dannes gennem en række skriftlige opgaver med titlen "*Hvad mener De om Vagtværnet*", der blev forfattet af byvagter i København, som en del af deres ansøgning om at blive forfremmet. Enkelte gav udtryk for, at de havde meldt sig af frygt for, at tyskerne ville indsætte deres egne korps, hvis der ikke blev oprettet vagtværn, men den mest almindelige begrundelse var dog et ønske om at bekæmpe kriminaliteten og en opfattelse af vagtværnet som samfundets sidste barriere mod anarki og lovløshed. En byvagt mente f.eks. at det var nødvendigt at have vagtværn: "*Saa længe Folkets Bærme opfører sig, som de gør under de for Tiden herskende Forhold, hvor Mord, Røveri og Vold hører til dagen orden*".²³ Økonomisk motiver for at indtræde i vagtværnet bliver sjældent nævnt i disse besvarelser. Det kan naturligvis skyldes at vagterne forfattede dem i en situation, hvor de ønskede at avancere og derfor slog mere idealistiske toner an, men deres løn var faktisk ikke særlig høj. I København lå lønnen på 2,60 kroner i timen (lønnen var dog steget til 3,13 kroner ved krigens afslutning), en løn der nogenlunde svarede til gennemsnitslønnen for en håndværker. På landet, hvor kun en lille del af vagterne var fastansatte, blev betalingen ofte udregnet pr. udrykning. Under et møde for sognerådsformænd, der blev afholdt i oktober 1944 vedtog man, at vagterne skulle have et honorar på 15 kroner pr. udrykning i dagtimerne, og 25 kroner, hvis det foregik om natten.²⁴

Befolkningens og modstandsbevægelsens syn på vagtværnet

En anden årsag til begrænsningen i de kommunale vagtværns virke var også betinget af befolkningens og modstandsbevægelsens reaktion. Vagtværnene fik fra begyndelsen en blandet modtagelse af borgerne, og de blev aldrig populære i de større byer, hvor de nærmest blev opfattet som et nødvendigt onde. Mange fandt, at oprettelsen af de kommunale vagtværn var et decideret forræderi overfor politiet, som var gået under jorden, eller opholdt sig i tyske koncentrationslejre. Det fremgår f.eks. af de mange sager, hvor københavnere blev indbragt på stationerne, fordi de have råbt efter vagtmændene. De mest almindelige skældsord var "*skruebrækker*" og "*surrogat politi*".²⁵ Mandskabet var tydeligvis følsomme overfor sådanne provokationer, der i reglen endte med anholdelse. Selv om vagterne efterhånden blev en accepteret del af gadebilledet, og folk ofte henvendte sig for at få hjælp, lykkedes det aldrig vagtværnene at opnå den popularitet, der blev modstandsbevægelsen beskåret. Det til tider anspændte forhold blev i befrielsesdagene ligefrem et problem i Odense. Her havde Politikommandanten for Fyn under et møde med borgmesteren fremført, at han anså det for klogest, at: "*Vagtværnet ikke fungerede de første Par Dage, navnligt*

for ikke at risikere Demonstrationer overfor Vagtværnet fra Publikums Side de første bevægede Dage, idet Stemningen i Odense paa daværende Tidspunkt var meget ugunstig overfor Vagtværnet, hvorfor man maatte paaregne, at Vagtværnet evt. vilde blive udsat for Chikaner under den ophidsede Stemning". Som resultat heraf afskedigede borgmesteren hele Odense Vagtværn, da han ikke ville påtage sig ansvaret for at have ansat folk til 140 kroner om ugen, som ikke bestilte noget. Da politiet efter den 5. maj ønskede at genindkalde vagtværnet til bevogtningsopgaver, var det ikke muligt, da en genindkaldelse med sikkerhed ville vække misstemning blandt de lokale betjente.²⁶

I de første måneder efter oprettelsen af de kommunale vagtværn i oktober 1944 havde der i København været situationer, hvor vagtmænd havde grebet ind overfor indbrud begået af modstandsbevægelsen. Grunden hertil var, at det kunne være svært at skelne, om indbrud og røverier var udslag af frihedskampen eller handlinger foretaget af kriminelle for egen vindings skyld. Forholdet mellem modstandsbevægelsen blev dog efterhånden forbedret. Et typisk eksempel på dette var, at når bevæbnede modstandsgrupper ankom på vagtværnenes stationer, for at beslaglægge biler til brug ved sabotageaktioner og våbentransporter, så blev vagtmandskabet ofte informeret om, at vognene ville blive afleveret igen indenfor få timer. Dette holdt i reglen stik, men ved disse lejligheder forsøgte man aldrig at pågribe modstandsfolkene. Kontakten til modstandsbevægelsen kunne også resultere i egentlige henvendelser til vagtværnet, sådan som en sag fra marts 1945 vidner om. En varmemester på et plejehjem havde tilkaldt vagtværnet, da han i kælderen havde fundet en kasse maskinpistoler. Vagtfolkene tog kassen med og afleverede den på Vestre Fængsel, idet fundne våben altid skulle sendes hertil. Få dage senere blev den vagtmand, som havde afhentet kassen, opsøgt af en "Navn Ubekendt" mand, der forklarede følgende: "Det har kostet mig megen Kamp at faa fat i de ovennævnte Vaaben (5 Husqvarna Maskinpistoler), jeg har med Livet som Indsats flyttet dem fra Sted til Sted og sidst placeret dem i Aldersrenteboligen. (...) Jeg have jo ikke tænkt mig, at en naiv Varmemester havde været saa nævenyttig at underette Vagtværnet". Manden bad om at få maskinpistolerne udleveret, hvilket dog ikke kunne lade sig gøre, da de jo allerede befandt sig på Vestre Fængsel. Vagtmanden skrev herefter i sin rapport: "I bedste Forstaaelse skiltes jeg fra denne Mand".²⁷

Selv om nogle vagtfolk var aktive i modstandsbevægelsen, blev korpsene aldrig indslusningskanaler til modstandskampen, sådan som det var tilfældet med visse foreninger og partier. Der er der dog ingen tvivl om, at de fleste vagtfolk så med sympati på frihedskampen. Det gjorde mange danskere i det hele taget på dette sene tidspunkt af krigen, men for vagtværnene havde det formodentlig en forstærkende virkning, at de ofte stødte sammen med besættelsesmagten på gadeplan.

Forholdet til den tyske besættelsesmagt

I vagtværnenes første tid opstod der flere steder problemer i forhold til Værnemagten. Eksempelvis havde de tyske bykommandanter i Silkeborg og Hjørring bedt de kommunale myndigheder om, at få udleveret navnelister med de personer, der var blevet optaget i de to byers vagtværn. Under et møde med Best den 17. oktober 1944 bragte Svenningsen dette op og bad om, at Værnemagten for fremtiden ikke kom med sådanne anmodninger. Svenningsen gjorde gældende, at et sådant krav blot ville resultere i, at vagtfolkene gik under jorden, da "Der var intet, Folk for Tiden var saa bange for, som at figurere paa en Liste". Få dage senere garanterede Best, at man for fremtiden ikke ville forlange navnelister.²⁸ Selv om der under resten af besættelsen opstod episoder, særligt med danskere i tysk tjeneste, syntes vagtværnenes forhold til de tyske tropper

generelt at have forløbet relativt gnidningsløst. Selv om besættelsesmagten havde vagtværnene mistænkt for at samarbejde med modstandsbevægelsen, var der fra tysk side også gode grunde til at lade vagtværnene udføre deres arbejde i fred. Da Günther Panckes forslag om en reorganisering af det danske politi under tysk ledelse ikke blev til noget, var den eneste realistiske mulighed for at opretholde lov og orden de kommunale vagtværn. Selv om det ikke kunne være i Værnemagtens interesse, at landet blev kastet ud i den rene lovløshed opstod der i København problemer med dele af besættelsesmagten, nemlig Hilfspolizei (Hipo). Af de omkring 1000 rapporter hovedstadens vagtværn udarbejdede vedrørende episoder med besættelsesmagten, optræder Hipo-korpset meget ofte.²⁹ I efteråret 1944 var det dog ikke Hipo, som optrådte i rapporterne, men Sommerkorpset, der primært bevogtede tyske flyvepladser, og det skyldtes at vagterne fejlagtig antog Hipo-folk for at være medlemmer af Sommerkorpset. Sammenblandingen skal dog ikke ses som udtryk for særlig inkompetence fra vagtværnets side, men afspejler den generelle forvirring vedrørende de korps som tyskerne lod opstille i Danmark. Således fik de danske myndigheder først efter krigen overblik over de forskellige enheders betydning og struktur. Inden udgangen af 1944 havde vagtværnets folk dog lært at skelne mellem de forskellige enheder.³⁰ Hipo, der primært bestod af danskere, blev oprettet dagen efter aktionen mod politiet, den 20. september 1944, og blev det mest berygtede af de korps, som tyskerne lod opstille i Danmark under krigen, og især i hovedstaden kom det terroristiske element i Hipo-korpset til udfoldelse. Konflikten mellem Københavns Kommunale Vagtværn og Hipo havde flere årsager. Pga. opløsningstendenser i korpset, steg antallet af tilfælde, hvor Hipo-mandskab var involveret i gemen kriminalitet. Under udførelsen af sådanne lovovertrædelser optrådte korpsets medlemmer ofte i civil, og det var derfor umuligt for vagtmændene at se om de personer de pågreb, hørte under tysk jurisdiktion. En sådan episode startede den 28. marts 1945, hvor vagtværnet forsøgte at arrestere en mand, som solgte varer på den sorte børs på Nørrebro. Det lykkedes i første omgang ikke at pågribe ham, da han søgte tilflugt på Jørgens Bar, som var et tilholdssted for sortbørshandlere. Vagtfolkene forfulgte manden ind på værtshuset, hvor gæsterne råbte: "*De maa ikke faa ham, ned med Vagtværnet, paa dem allesammen!*". Efter et stort slagsmål lykkedes det vagtfolkene at få ham arresteret. Da man ankom til stationen, var der en del uro, da flere anholdte var kommet i håndgemæng med mandskabet, mens andre forsøgte at flygte, og den arresterede sortbørshandler viste sig også at være ophidset, hvorfor en overvagtimester slog ham ned med sin knippel. Manden blev dog relativt hurtigt løsladt, da det viste sig, at han stod i tysk tjeneste som informant i den samme afdeling, som Hipo var underlagt. Dagen efter vendte han tilbage til stationen sammen med to Hipo-folk, bevæbnet med maskinpistoler, for at hævne gårtdagens ublide behandling. De bevæbnede mænd forlangte, at vagtmanden, der havde ledt anholdelsen på Jørgens Bar, fulgte med. Denne, som naturlig nok frygtede for sit liv, satte sig til modværge og under tumulten gik den ene maskinpistol af og sendte en salve ud i lokalet, hvorved en vagtmand blev ramt i maven. Samtidig sprang den overvagtimester, der dagen forinden havde slået manden ned, ud af vinduet. Flere af de øvrige vagtmænd begyndte nu også at slås med de tre mænd, og under tumulten kunne den anden vagtmand flygte. Det lykkedes efterhånden de bevæbnede mænd at genvinde kontrollen, og en af dem sagde: "*Nu skal hele Rækken blive Mejet ned*". En person, der var blevet grebet i sortbørshandel, begyndte at råbe inden fra detentionslokalet, hvor han afventede transport til Vestre Fængsel. En af hipoerne løslod ham med en bemærkning om, at: "*De Vagtværnsfolk anholder sgu snart alle og enhver*". På dette tidspunkt havde forbipasserende vagtfolk hørt skud inde fra stationen og alarmeret det tyske politi, som ankom kort tid efter.³¹ Om handlingen fik nogen konsekvenser for Hipo-mandskabet vides ikke.

En anden forklaring på de mange sammenstød med Hipo-korpset var også, at såvel den tyske terror som modstandskampen blev radikaliseret i den sidste del af krigen. Således blev der optaget et stigende antal rapporter, hvor vagtværnet blev tilkaldt, fordi en person med relationer

til besættelsesmagten var blevet likvideret. I sådanne sager foretog man sig intet ud over at skrive en rapport om, at drabet formodentligt var politisk motiveret. Likvideringer var noget, der ramte i miljøet omkring Hipo, og de var uden tvivl med til at øge forråelsen blandt korpsets medlemmer. Hvordan likvideringerne stressede de udsatte grupper, finder man et eksempel på i et brev, der blev sendt til vagtværnet i julen 1944. To vagtfolk var under patruljetjeneste på Amager kommet i et banalt skænderi med en dansker i tysk tjeneste, og under skænderiet havde manden angiveligt følt sig truet og derfor trukket sin pistol, hvorefter vagtmændene trak sig tilbage. I et brev til Københavns Vagtværn klagede manden over den ene vagtmands opførsel, og forklarede, at han havde trukket sit våben, fordi *“at i Tider som disse maa vi, der er udsat for Snigmord og hvis Kammerater Gang paa Gang bliver skudt ned bagfra, være forsigtige, og i givet Fald hensynsløse”*. Kort tid efter blev han skudt ned foran sit hjem.³²

Hadet til modstandsbevægelsen kom næppe til noget klarere udtryk end hos Hipo-folkene. Dette var også kilden til mange af de sammenstød, der opstod, idet korpsets medlemmer mistænkte vagtværnet for at stå i ledtog med modstandsgrupper.³³ Denne mistænksomhed gav sig ofte udtryk i verbale overfald på vagtmænd, som f.eks. den 11. marts 1945, da et vagthold var på patrulje i Hillerødgade på Nørrebro. Af rapporten fremgår det, at vagterne pludseligt befandt sig i et voldsomt skyderi: *“Aarsagen til Kampen mentes at være Sabotage i Boltefabrikken ‘DAN’. Vi søgte Dækning ca. 1 Time, da det vrimlede med Hipo-folk, der ustandselig sendte Maskinpistolssalver gennem de omkringliggende Gader. Jeg saa under Skydningen 1 Frihedskæmper (sandsynligvis død paa Stedet, da han først blev fjernet af Hipo nogen Tid efter) samt to Faldne. De sidstnævnte var kun saaret, og blev taget til Fange. 1 Hipo-Mand blev dræbt”*. På vejen hjem mødte vagtværnsfolkene nogle stærkt ophidsede Hipo-folk, hvoraf den ene råbte i ansigtet på dem: *“Se og skrup af, for Fanden, løb alt, hvad i kan, ellers faar i et Skud i Røven, og lad os ikke se Jer mere, jeg kan ikke fordrage Jer”*.³⁴ Set i lyset af de næsten daglige sammenstød med Hipo, kan det ikke undre, at vagtfolkernes syn på dette korps var meget negativt, og i de sjældne tilfælde, hvor Hipo-folk optrådte høfligt, blev det opfattet som direkte mistænkeligt.³⁵ I de farlige situationer, som involverede Hipo-korpset, var vagtværnets bedste allierede paradoksalt nok det tyske politi. Sikkerhedspolitiet stoppede gentagne gange Hipo-folk, som truede eller skød efter vagtværnet. Efter befrielsen beskrev vagtværnets chef disse tyske politifolk som *“forholdsvis fornuftige”* mennesker.³⁶

Kriminalitesbekæmpelse i praksis

Der er svært at sige noget sikkert om kriminalitetens udvikling i den politiløse tid, da der ikke eksisterer nogen kriminalitetsstatistik fra 1944-45. Alligevel kan der iagttages nogle tendenser.

På landet syntes der generelt ikke at have været nogen voldsom stigning i antallet af lovovertrædelser, og det skyldtes, at kriminalitetsniveauet generelt var lavere her end i byerne, men det har formodentlig også en betydning, at de kriminelle pga. benzinationeringen ikke var særlig mobile. Det var besværligt at komme fra byerne ud til landdistrikterne, ligesom det næsten var umuligt at fragte store mængder tyvekoster væk fra gerningsstedet. I byerne tegner der sig et mere dystert mønster end på landet, idet antallet af lovbrud steg, samtidig med at de blev grovere. Tendensen var den samme over alt, men København blev uden sammenligning den mest kriminalitetsplagede by i Danmark. Et indtryk af situationen kan man få ved at se på antallet af registrerede lovovertrædelser begået i Hovedstaden 11.-17. oktober 1944. I denne uge blev der optaget rapport og meldinger om 331 forhold, heraf 41 tyverier, 7 røverier, 15 indbrud og 14 hold ups.³⁷ Et særligt træk ved kriminalitetsbilledet under den politiløse tid, var de mange tyverier. Kun 5 uger efter aktionen mod politiet anslog Dansk Tyveriforsikrings Forening, at den samlede skadesudgift var

5 gange så højt, som i hele den tidligere del af 1944.³⁸ I København steg antallet af tyverier formentlig til et niveau, der var dobbelt så højt som i perioden før politiet blev arresteret.³⁹ For Københavns vedkommende kan man få et billede af, hvad der blev stjålet, ved at se på 150 tilfældigt udvalgte tyverianmeldelser. Langt den største gruppe (56 sager) omhandler tyveri af tøj og andre tekstiler, og det viser i hvor høj grad kriminaliteten under besættelsen var dikteret af varemangel. Manglen på tekstiler var meget følelig, og tyvene kunne uden problemer omsætte disse varer på det sorte marked. Således var det helt normalt, at personer, der blev udsat for indbrud, ud over penge også fik stjålet et par lagner samt deres garderobe. Den næsthøypigste gruppe anmeldelser omhandlede tyveri af fødevarer og bildæk. Først på en fjerdeplads finder man de mere traditionelle tyverier af penge, smykker o.l. Hovedparten af de resterende sager var også relateret til varemanglen, f.eks. tyveri af sæbe eller brændsel.⁴⁰ Et tilsvarende mønster tegner sig, hvis man ser på de anholdelser, der blev foretaget af vagtværnet i forbindelse med tyveri. På ét område finder vi dog en diskrepans mellem anmeldelser og anholdelser. Der indgik 1.460 anmeldelser om tyveri af rationeringsmærker, men vagtværnet foretog kun 14 anholdelser i sådanne sager.⁴¹ Forskellen skal primært forklares med, at de fleste af disse anmeldelser var falske, da anmelderne forsøgte at opnå en større tildeling af mærker, end de var berettiget til.

Da vagtværnene kun i meget begrænset omfang kunne foretage egentlig efterforskning, var det faktisk kun de synlige lovbrud på gadeplan, der kunne gribes ind over for, først og fremmest sortbørshandlen, som i København var centreret i bestemte gader, bl.a. området ved folkekøkkenet i Suhmsgade.⁴² Sortbørshandlen i hovedstaden blev i løbet af 1942-43 dæmpet noget, på grund af en forstærket indsats fra politiets side, men efter politiets fjernelse, vendte den tilbage i et omfang, der ikke tidligere var set. På den sorte børs omsattes alt fra rationeringsmærker til sukker og cigaretter, og en stor del af disse varer stammede fra indbrud. Effekterne blev solgt til priser, der lå mange gange over det normale; f.eks. kunne et par bildæk, hvis officielle pris var ca. 200 kr., sælges for flere tusinde. En af de vigtigste opgaver for det københavnske vagtværn blev i det hele taget bekæmpelsen af det sorte marked, og det skete ved en ret massiv patruljevirkosomhed og ved razziaer på kaffebarer mv. Der er ingen tvivl om, at mange vagtmænd gik op i dette arbejde med stor nidkærhed. Således blev det i begyndelsen af 1945 nødvendigt at udsende en instruks om, at: "*Saafremt noget af det i Københavns Kommunes Vagtværns ansatte Personale under Anholdelsesforsøg af f.eks. Sort Børs Grossister har Udgifter til Restaurationsophold o.l., kan dette ikke forventes refunderet af Vagtværnet*".⁴³ Grunden til udsendelsen af instruksen var, at flere vagtmænd i civil og uden for tjenestetid forsøgte at indhente oplysninger og navne på sortbørshandlere. Fremgangsmåden var en klar overtrædelse af vagtværnets kompetence, og blev heller ikke billigt fra officiel side. Det siger sig selv, at forholdet mellem sortbørshandlerne og vagtmandskabet efterhånden blev temmelig anspændt, og forsøg på anholdelser resulterede flere gange i deciderede gadekampe.⁴⁴

Et andet karakteristisk træk ved kriminalitetsbilledet under den politiløse tid var de mange røverier, hvor der blev anvendt eller truet med pistoler. Nogle af disse episoder var naturligvis knyttet til modstandskampen, men overordnet er der ikke tvivl om, at antallet af sådanne røverier med et rent kriminelt sigte, udviste en kraftig stigning. For vagtmændene var sammenstød med bevæbnede kriminelle noget af det farligste, de kom ud for, og hvor voldsomt sådanne anholdelser kunne forløbe, kan man få et indtryk af i en sag fra november 1944. En butiksejer ringede efter vagtværnet, da to bevæbnede mænd forsøgte at trænge ind i hendes strømpeforretning, og en af vagtværnets biler ankom næsten omgående til stedet. På dette tidspunkt var den ene af mændene flygtet op i en nærliggende trappeopgang, forfulgt af vagtmænd. Oppe på trappen truede manden sig fri med sin revolver, og da han kom ned på fortovet forsøgte han at løbe væk, men her skete der følgende: "*Da Manden løb ad Klareboderne affyrede han to Skud, hvoraf den ene ramte Vognen i højre Side. Manden løb derefter over i venstre Side, hvor det lykkedes Chaufføren at køre Manden ned med venstre Forskærm*".⁴⁵ Manden overlevede, og blev kørt på

hospitalet. I alt havde hovedstadens vagtværn 450 tilfælde, hvor de stod ansigt til ansigt med bevæbnede røvere, og i 291 tilfælde lykkedes det at afvæbne og anholde dem.

Fra september 1944 og frem til befrielsen modtog Københavns Kommunale Vagtværn over 18.000 anmeldelser fra borgerne. Disse drejede sig om alt fra drab til færdselsforseelser, men langt hovedparten, over 12.000, omhandlede tyveri i en eller anden form. I alt foretog vagtværnet i denne periode 3.397 anholdelser. Dette antal svarer nogenlunde til den mængde anholdelser, der blev foretaget af Københavns Politi i 1943, men tallene lader sig kun vanskelig sammenligne, idet vagtværnets mandskabsstyrke jo var betydelig mindre. Hertil kom, at vagtmændene ikke kunne løse sager ved at udskrive bøder, for pågreb man en lovovertræder, var den eneste mulighed at sende vedkommende i fængsel.⁴⁶ Dette forhold afspejles også i anholdelsessagerne, hvor borgere, der havde begået mindre forseelser, som f.eks. køb af et par cigaretter på den sorte børs, uden videre blev sendt til Vestre Fængsel. De mange anholdelser var ikke kun et resultat af den generelle kriminalitetsstigning og vagtmændenes begrænsede handlemuligheder; det var også udtryk for, at det i løbet af kort tid lykkedes at oparbejde en betydelig rutine i kriminalitetsbekæmpelse på gadeplan.

Selvjustits

På trods af, at vagtværnenes vigtigste opgave var kriminalitetsbekæmpelse, fik de paradoksalt nok også en rolle, hvor de i flere tilfælde reddede lovbydere fra at lide overlast. Et af de karakteristiske træk ved den politiløse tid, er befolkningens voldelige reaktion over for de, som overtrådte loven. Tendensen til selvjustits var stærkest i perioden inden vagtværnene trådte i funktion, men fænomenet var udbredt under resten af besættelsen, og i mange byer blev lovovertrædere fysisk afstraffet. I Kolding fandt denne fremgangsmåde sit mest ekstreme udtryk, idet disse afstraffelser sanktioneredes af borgmesteren og i nogle tilfælde ligefrem foregik under lægetilsyn.⁴⁷ Lægens tilstedeværelse skyldtes formodentlig, at man ville undgå, at volden skulle udvikle sig direkte livstruende. En sådan offentlig sanktionering var dog ikke normen. I stedet greb borgerne selv ind, og det resulterede ofte i, at gerningsmanden blev hårdt kvæstet. Selvjustitsen var som regel spontan, men i enkelte byer organiserede borgerne ligefrem straffefaktioner mod bl.a. sortbørsfolk.⁴⁸ Sådanne episoder illustrerer udmærket retsfølelsen blandt befolkningen; kriminalitet blev i højere grad end tidligere opfattet som en trussel mod samfundet, og sandsynligvis blev reaktionen forstærket af, at en række kriminalitetsformer, som f.eks. væbnet røveri, nærmest var ukendt i Danmark før besættelsen. At borgerne greb til selvjustits vidner om den brutalisering, som flere års besættelse havde resulteret i, man var i stigende grad villig til at benytte vold for at løse konflikter og problemer. I forbindelse med den bølge af selvtægt, som opstod efter den 19. september 1944, er der ingen tvivl om, at oprettelse af vagtværn fik stor betydning for, at selvjustitsens omfang ikke blev mere udbredt, end det trods alt var tilfældet. Der er heller ingen tvivl om, at vagtmændenes tilstedeværelse, ofte reddede kriminelle fra at lide overlast, for ofte kunne selv banale episoder udvikle sig farligt; f.eks. måtte en vagt, som havde anholdt en cykeltyv på Vesterbro, bringe manden i sikkerhed i en nærliggende bygning, da *“Folkemængden var meget ophidset”*. I et andet tilfælde, hvor en mand havde truet med en pistol på Københavns Hovedbanegård, hedder det at, hvis man ikke havde fået ham væk, havde folk *“slaaet Manden Fordærvet”*.⁴⁹

Overgreb begået af vagtmænd

I en række tilfælde blev personer udsat for overgreb af vagtværnet i København, efter at de var blevet anholdt og ventede på transport til fængslet. Dette fremgår bl.a. af de klager, som blev indgivet over den behandling, som arrestanter kom ud for. F.eks. modtog vagtchef Melchior Larsen en klage fra en mand, som hævdede, at han var blevet udsat for vold på en af stationerne. Manden var blevet anholdt, da han forlod et værtshus uden at betale, og blev herefter bragt til en vagtstation, hvor han: *“Uden nogen som helst Foranledning, fra min Side, blev (...) tildelt tre kraftige Slag med Knytnæve paa venstre Side af Hovedet”*. Vagtfolkene afviste, at der var blevet anvendt vold, selv om manden havde været meget *“udæskende”* i sin opførsel, men en erklæring fra mandens tandlæge bekræftede dog, at vedkommende med alt sandsynlighed var blevet slået.⁵⁰

Et anden sag fik karakter af decideret mishandling, da to mænd blev arresteret for et væbnet røveri på en sortbørshandler. Sagen udviklede sig, fordi de to arrestanter påstod, at de var blevet mishandlet, fordi vagtkorpset troede, at de var medlemmer af Hipo-korpset. I en rapport fra Hipo hævdedes det, at de to mænd var stærkt medtaget efter den behandling, som de havde fået, idet den ene var blevet *“gennempryglet”* og slået ned tre gange, og den anden gik det ikke stort bedre: han fik frataget sine kunstige tænder, som der blev trampet på, hvorefter hans hoved blev dunket ind i væggen.⁵¹ Selv om der er grund til at forholde sig skeptisk overfor rapporten fra Hipo, som kan være overdrevet for at stille vagtværnet i et dårligt lys hos tyskerne, fremgår det imidlertid af en intern afhøring, at de to mænd var blevet udsat for en særdeles grov behandling. De involverede vagter hævdede, at man kun havde uddelt lussinger, og at de kunstige tænder nok var gået i stykker, da manden faldt om på gulvet. En vagt indrømmede dog, at der var blevet uddelt knytnæveslag, og at stemningen havde været ophidset, fordi en kollega kort forinden var blevet dræbt af en revolvermand.⁵² Overordnet forekommer flere af klagerne troværdige, og i en række tilfælde var det da også nødvendigt for vagtværnets ledelse at udsende instrukser om at vagterne ikke måtte anvende unødigt vold.⁵³ Hvor hårdhændet man alligevel tog på nogle lovovertrædere, fremgår også af det sprogbrug, der blev anvendt i anholdelsesrapporterne. Om en arrestant hedder det eksempelvis, at han fik nogle *“tørre tærsk”*. Når mandskabet så relativt åbent beskrev overgreb, hænger det sammen med, at fysisk afstraffelse i vid udstrækning blev accepteret.

Nye opgaver og afvikling

Da politiet kort efter befrielsen atter trådte i funktion, eksisterede der vagtværn over hele landet, men i juli 1945 udsendte Justitsministeriet et cirkulære, hvoraf det fremgik, at man forventede en afvikling af værnene i august.⁵⁴ Sådan kom det dog ikke til at gå, da det fra politimestrene rundt omkring i landet, lød det næsten enslydende, at man endnu ikke kunne undvære vagtværnene i købstæderne.⁵⁵

Vagtværnene kom i tiden efter besættelsen til at udføre flere forskellige opgaver. Øjeblikkeligt efter politiets genindsættelse den 13. maj 1945 ophørte værnene med at løse alvorlige politisager, som f.eks. indbrud og drab, men de fleste byer vedblev de dog i flere måneder med at bistå politiet i mindre sager som værtshusuorden og færdselsregulering. Grunden hertil var, at det tog nogen tid, inden politiet kom op på fuld styrke, idet en del betjente endnu var underlagt modstandsbevægelsen, mens andre var syge efter opholdet i koncentrationslejr. En anden vigtig årsag var også, at politiet blev overbebyrdet med afhøring af de tusindvis af borgere, der sad internerede pga. mistanke om landsskadelig virksomhed. I forbindelse med dette opgør overlod modstandsbevægelsen ofte bevogtningen af disse fanger til de kommunale vagtværn, og bevogtning blev i det hele taget vagtværnenes vigtigste opgave i efterkrigsårene. Ved krigens afslutning opholdt der sig omkring 250.000 tyske flygtninge i Danmark, og de blev efterhånden samlet i lejre, hvorfra man begyndte en gradvis tilbagesendelse. De fleste steder blev vagtværnene

anvendt til at bevogte disse lejre, idet man ikke ønskede fraternisering mellem tyske og danske statsborgere. Bevogtningsopgaverne betød, at en række kommunale vagtværn, først blev afviklet betydeligt senere end oprindeligt planlagt, f.eks. var der i København, stadig ansat 400 mand i begyndelsen af 1946.⁵⁶

En del af vagtmandskabet gled hurtigt tilbage til deres gamle jobs, mens de yngre gik i gang med en uddannelse eller fandt læreplads, men for flere af vagterne var udsigten til et mere almindeligt arbejde ikke tillokkende. Således var det hos Københavns Vagtværn nødvendigt at presse mandskabet, til at søge andet arbejde gennem den jobsøgningsordning, man havde etableret.⁵⁷ Der var flere grunde til dette; dels var lønnen for de ufaglærte vagtfolk attraktiv, dels havde nogle vagtmænd i lighed med flere af modstandsbevægelsens aktører, svært ved at falde til ro, efter den dramatiske periode som de havde oplevet.

I løbet af 1947 var de kommunale vagtværns tid dog endegyldigt forbi, og dermed afsluttede en af de mest særprægede og dramatiske former for kriminalitetsbekæmpelse, der har eksisteret i Danmarks nyere historie.

Afslutning

Et helt præcist billede af, hvor vigtig en rolle vagtværnet fik i forsøget på at opretholde lov og orden, kan af gode grunde ikke gives. På landet spillede de ingen stor rolle, men alene i København, hvor stigningen i kriminaliteten var mest tydelig, foretog værnet nogenlunde det samme antal anholdelser, som politiet havde gjort i løbet af 1943. Tal, der afspejler en vis succes i kriminalitetsbekæmpelsen. Det er sikkert, at kriminaliteten steg umiddelbart efter aktionen mod politiet, og at befolkningen i byerne følte en stor utryghed, som de kommunale vagtværn var med til at dæmpe. Denne utryghed gav sig udtryk i en voldelig selvtægtsbølge rettet mod lovbyggere, som vagtværnene ved deres tilstedeværelse, var med til at dæmme op for. Der er heller ingen tvivl om, at vagtfolks indgriben i tilfælde af selvtægt reddede menneskeliv.

Selv om det kom til mishagsyttringer fra dele af befolkningen overfor vagtværnene, og selv om der var sammenstød med dele af besættelsesmagten, først og fremmest Hipo-korpset i København, opstod der dog i vid udstrækning konsensus om det fornuftige i at have kommunale vagtværn. Besættelsesmagten var ikke interesseret i, at produktion og eksport blev fuldstændig lammet pga. lovløshed. Også modstandsbevægelsen, de danske myndigheder og befolkningen var generelt indstillet på, at de kommunale vagtværn kunne have en gavnlig effekt i forhold til at dæmpe de opløsningstendenser, der blev mærkbare efter politiets fjernelse.

Noter:

1. Selv om vagtværnene blev oprettet kommunalt regi befinder deres arkiver sig i politiarkiverne. Det skyldtes at de kommunale vagtværn blev underlagt politiet kort efter befrielsen. I artiklen er anvendt følgende forkortelser: Rigsarkivet-RA, Landsarkivet for Sjælland-LAS, Landsarkivet for Nørrejylland-LAN, Frihedsmuseets arkiv-FM.

2. Karl O. Christiansen: Kriminalitet i Danmark fra 1937 til 1948. Artiklen, der blev udgivet første gang i 1951, er senest genoptrykt i Hanne Takala (red): Krig og Moral: Kriminalitet og kontroll under Anden Verdenskrig, Oslo, 1987.

3. Centraladministrationens forhandling med tyskerne er baseret på Jørgen Hæstrup: Til landets bedste, 1971, s. 88 ff.

-
4. RA, Justitsministeriet 3. Kontor, 2248, Foranstaltninger til Erstatning af Politiets Virksomhed, d. 30/9 1944.
 5. Sst. og Hæstrup: Til landets bedste, s. 124 ff
 6. RA, Justitsministeriet, 3. Kontor. 9984, Referat af Mødet i Københavns Amtsraadssal. Under et møde i Højesteret d. 23/9 1944 besluttede Dommerforeningen, at domstolene skulle forsætte så længe de danske retsfor skrifter blev overholdt. LAS, Københavns Byrets, Rettens Journal 1944, Den Danske Dommerforening d. 23/9 1944.
 7. Hæstrup: Til landets bedste, s. 128f.
 8. Litteraturen om de kommunale vagtkorps er sparsom. Den eneste større fremstilling er Sigurd Thorsen (red): Københavns Vagtværn-1944-1945, 1947, som er en mindebog, der blev udgivet af Københavns Kommune. Her findes en række bidrag af personer, som var tilknyttet vagtværnet, blandt andet fra Melchior Larsen, der fra 1944 til 1947 var chef for Københavns Vagtværn. Af nyere litteratur skal nævnes; Jørgen Smiths artikel: De kommunale vagtværn i den politiløse tid, Politihistorisk Selskab, Årsskrift 1992, 1992. Artiklen, der primært er baseret på Thorsens, Københavns Vagtværn-1944-1945, giver et udmærket overblik vedrørende organisering, udrustning, lønforhold m.m. Enkelte værn i provinsen er sporadisk behandlet i lokalhistoriske udgivelser fra efterkrigsårene. Se f.eks. K. Baagø og E. Ebstrup (red): Kolding under Besættelsen, 1946. Beretning om Gjentofte Kommunes Vagtværn, 1946, beskriver kort en række sager, som blev behandlet af det lokale vagtværn.
 9. Cirkulæret er optrykt i Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-1945, s. 81ff. De første instrukser om kompetenceforhold, som blev givet til de forskellige vagtværn var alle baseret på dette cirkulære. Se f.eks. Instruks for Ringstedes Kommunes Vagtværn, d. 30/10 1944 samt Instruks for Vagtkorps, Korsør Vagtværn, d. 6/11 1944, FM, 5H-8.
 10. Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-1945, s. 81ff. De såkaldte civilsager som: udstedelse af pas, tilladelse til offentlige arrangementer, beværterbevillinger o.l., blev ikke behandlet af vagtværnene. Disse sager blev i reglen varetaget af borgmesterkontorer og for Københavns vedkommende 1. Magistrat. LAS, Københavns Vagtværn. Instruks, d. 25/1 1945. I forbindelse med sager på frisk spor måtte der også være vidner tilstede, som kunne identificere lovovertræderen. Sst., Instruks, d. 26/10 1944.
 11. LAS, Københavns Vagtværn. Journalsager, diverse korrespondance med vagtværn.
 12. Sst. Journalsager, Vagtværnet, d. 4/10 1944 og d. 4/12 1944.
 13. RA, Justitsministeriet 3. Kontor, 1391, Angaaende Vagtværnenes Organisation.
 14. Sst., Justitsministeriet 3. Kontor, 2249, Oversigt over de etablerede Vagtværn i Købstæder m.v., 1944.
 15. LAS, Københavns Vagtværn. Journalsager, Københavns Kommunale Vagtværn, d. 27/10 1945 og d. 1/1 1945, RA, Justitsministeriet 3. Kontor, Rigspolitichefen, d. 27/10 1945.
 16. Beretning om Københavns Politi 1943, København 1944.
 17. Smith: De kommunale vagtværn i den politiløse tid, s. 50. Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-1945, s. 66 ff. RA, Justitsministeriets 3. Kontor, 2248, Angaaende Vagtværnenes Organisation, d. 22/10 1944.
 18. Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-1945, s. 88ff.
 19. Sst., 180 f.
 20. LAS, Københavns Vagtværn, Byvagts Foreningen, Forhandlinger, Sst. Journalsager, Tjenestereglement, 1944. Ud over de nævnte uniformsgenstande fik vagterne i København udleveret en fløjte, lygte, Kraks Lommevejviser, meldingsbog samt et legitimationskort.
 21. Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-1945, s. 104ff.

-
22. Dette er baseret på en oversigt fra politiet i Helsingør. RA, Justitsministeriet 3. Kontor, 1391, Fortegnelse over Vagtværnet i Helsingør Politikreds i Juni 1945, d. 2/6 1945. Hos vagtværnet i Gentofte var 48 af de i alt 91 vagter arbejdsmænd. Beretning om Gentofte Kommunes Vagtværn, s.7.
23. LAS, Københavns Vagtværn, Byvagts Foreningen, Opgaver, Hvad mener De om Vagtværnet?, d. 3/3 1945.
24. RA, Justitsministeriets 3. Kontor, Angaaende Vagtværnenes Organisation, d. 22/10 1944.
25. LAS, Københavns Vagtværn, Rapporter, diverse rapporter 1944-45.
26. RA, Justitsministeriets 3.Kontor, 1391, Politimesteren i Odense, d. 3/5 1945, Borgmesteren i Odense d. 29/5 1945, Politikommandøren for Fyn, d.1/6 1945. I København så nogle politifolk også med mistillid på vagtværnet. Kort efter befrielsen udtalte vagtchef Melchior Larsen under et møde med vagtværnets stationsledere: *"I Anledning af den Kritik og den Modstand der fra enkelte Politifolks Side er rejst mod Vagtværnet og som har givet Udtryk i en for Politiet lidet smigrende, ja nærmest nedværdigende, Opførsel, kan jeg oplyse, at da jeg i sin Tid blev opfordret til at oprette og lede Københavns Kommunes Vagtværn, var Forholdet det, at jeg i første Omgang sagde Nej. Jeg betragtede det som daarlig Tjeneste overfor Politiet, men da man udtalte, at det var en national og samfunds-nødvendig Gerning, og at Oprettelsen af Vagtværnet skete med Frihedsraadets og Politiets og dets Organisationers Billigelse, faldt mine Betæneligheder bort, og jeg indvilligede i at foretage Oprettelsen og paatage mig Ledelsen af Korpset, skønt Lysten dertil ikke var særlig stor"*. FM 5H-8, Referat af parole for overvagtimestre hos vagtchefen, d. 31/5 1945.
27. LAS, Københavns Vagtværn, Særlige Rapporter, d. 23/3 1945. Holdningen til modstandsbevægelsen fremgår også af sproget i rapporterne. Her betegnes modstandsfolk ofte, som "frihedskæmpere", i modsætning til mere værdineutrale betegnelser som eksempelvis sabotører, illegale osv.
28. RA, Justitsministeriet 3. Kontor, 2248, Fra Svenningsen til Svendsen d. 17/10 1944 og d. 25/10 1944. I februar 1945 blev der fra tysk side rejst et generelt krav om at udlevere navne på alle nyansatte vagter. I København resulterede dette krav i at man indstillede ansættelserne. LAS, Københavns Vagtværn, Byvagts Foreningen, Cirkulære fra Justitsministeriet d. 2/2 1945.
29. Disse befinder sig i to pakker på LAS under Københavns Vagtværns arkiv med titlen: Særlige rapporter.
30. Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen, Viborg, 1985, s. 288 ff. At der i nogle tilfælde har været tale om at vagtværnet havde sammenstød med mandskab fra Sommerkorpset kan ikke udelukkes, da omkring 20 personer fra enheden indgik i en gruppe, der under folkestrejken i sommeren 1944 begik terrorhandlinger i København. Niels Alkil (red.): Besættelsestidens Fakta, København, 1945, s. 736.
31. LAS, Københavns Vagtværn, Særlige Rapporter, d. 28/3 1945 og d. 29/3 1945. Den sårede vagtmand overlevede og blev bragt til et tysk lazaret, hvor han blev behandlet.
32. Sst.. Journalsager, brev til vagtværnet d.18/12 1944, Sst. udklip fra Ritzaus Bureau.
33. Blandt de særlige rapporter fra Københavns Vagtværn er der talrige eksempler på at Hipo beskyldte mandskabet for at være sabotører, snigmordere, kommunister m.m.
34. LAS, Københavns Vagtværn. Særlige Rapporter, d.11/3 1945.
35. Sst., Særlige Rapporter, d. 26/3 1945. Her hedder det, at var påfaldende at Hipo-folkene optrådte høfligt.
36. Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-1945, s. 163f. For eksempler på det tyske politis indgriben over for Hipo se eksempelvis LAS, Særlige Rapporter, d.1/3 1945. Efter Hipo havde dræbt to civile og skudt efter vagtværnet ankom det tyske politi. *"Byvagterne kunde høre paa Tyskerne at de var meget utilfredse med det der var sket. Til Slut kommanderede de Hipos Folk ind i Vognen, hvorefter de selv stillede sig paa Trinbrættet og beordrede dem til at køre til Stationen på Fælledvej"*.
37. LAS, Københavns Vagtværn. Journalsager, Oversigt over Rapporternes og meldingernes Antal i Ugen 11/11

- 17/11 1944.

38. RA, Justitsministeriet 3. Kontor. 3099, Dansk Tyveriforsikrings Forening, d.14/11 1944.

39. Jørgen Trolle: Syv Maaneder uden Politi, København, 1945, s. 20ff. Trolle var statsadvokat i København.

40. LAS, Københavns Vagtværn. Rapporter, 1944-1945. Cykeltyverier, der blev anmeldt på særlige blanketter, er ikke medtaget. En undersøgelse af 150 tyverirapporter fra Århus Byvagt udviser den samme tendens. Også her optræder tyveri af tekstilvarer i langt de fleste sager. LAN, Byvagten. B 398, Diverse rapporter 1944-1945.

41. Thorsen: Københavns Vagtværn, s. 124.

42. Fra driftsbestyreren for Københavns Folkekøkkener hedder det i november 1944, at handlen atter har grebet om sig, "*saaledes at den nu foregaar ganske aabenlyst*". LAS, Københavns Vagtværn. Journalsager, Københavns Kommunes Folkekøkkener d. 6/11 1944.

43. LAS, Københavns Vagtværn. Instrukser, d. 30/1 1945.

44. Thorsen: Københavns Vagtværn, s. 247ff. Om sortbørshandel generelt se Claus Bundgård Christensen: Kriminologisk kriminalitet i Danmark - En undersøgelse af domsudskrifter fra Københavns Byret, 1939-1944, i Rapport fra Nordisk samarbejdsråd for Kriminologi, København, 2000. Om gadekampe med sortbørshandlere se eksempelvis Nationaltidende d. 12/12 1944.

45. LAS, Københavns Vagtværn. Rapporter, d.10/11 1944.

46. Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-1945, s. 123 ff.

47. RA, Justitsministeriet 3. Kontor. 9984, Referat af Mødet i Københavns Amdsraadssal den 3. Oktober 1944.

48. RA, privatarkiv, 5847, Melchior Larsen. I vagtchef Melchior Larsens privatarkiv findes der en række avisudklip vedr. spontane overfald på kriminelle. For eksempler på organiseret vold se Peter Bondesen og Steen Noer Madsen (Red): Randers i besættelsestiden, Randers, 1983, s. 41ff. Her er optrykt en række uddrag fra de lokale dagblade om aktioner rettet mod sortbørshandlere.

49. LAS, Københavns Vagtværn. Rapporter, d. 3/12 1944 og d. 29/12 1944.

50. Sst. Journalsager, Klagebrev, d. 20/3 1945, Erklæring fra tandlæge, d. 20/3 1945, kommentar fra vagtværnet d. 20/3 1945.

51. Sst. Journalsager, Hipo Afd. IXc, Politigaarden d.17/3 1945.

52. Sst. Journalsager, Rapporter d.17/3 1945.

53. To af disse instrukser er optrykt i Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-1945, s. 157f. I et tilfælde var vagters hårdhændede fremfærd, ligefrem med til at bringe forholdet til pressen i fare. I forbindelse med en ulykke på Grønttorvet, hvor en beskyttelsesbunker var styrtet sammen, overfaldt tilskuere nogle pressefotografer, der forsøgte at tage billeder på ulykkesstedet. I stedet for at hjælpe fotograferne, tildelte vagterne dem yderligere slag. LAS, Instrukser, d. 6/11 1944.

54. RA, Justitsministeriet, 3. kontor. 1391, Cirkulære til Politidirektøren i København og Politimestrene angående Afvikling af de kommunale Vagtværn, d. 5/7 1945.

55. Det følgende er baseret på RA, Justitsministeriet. 1391, diverse korrespondance med landets politimestre vedr. vagtværn.

56. LAS, Københavns vagtværn. Diverse Sager, Styrkelister 1945-1947.

57. Ingen af de kommunale vagtmænd blev ansat ved politiet. Derimod fandt en del vagtmænd fra København og en række jyske byer ansættelse ved fængselsvæsnet Sst.. Journalsager, diverse sager vedr. ansættelse af byvagter, 1946-47.